

Руслан Пиріг (Київ)

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (квітень–грудень 1918 р.)

1. Державна модель гетьманату: структура владно-управлінських інститутів

29 квітня 1918 р. в результаті силового усунення Центральної Ради на зміну парламентській по формі, демократичній по сутності, соціалістичній за ідейною спрямованістю УНР прийшла Українська Держава у формі гетьманату. Провідна роль у зміні існуючого в Україні ладу належала вищому командуванню та посольству Німеччини в Києві. Саме вони визначали форму нового державного утворення, кандидатуру глави і коло його зобов'язань перед союзниками. Німецькі військові і дипломати зупинили свій вибір на генерал-лейтенантові П. Скоропадському – відомому військовому діячеві, нащадку українського гетьманського роду. Організатори державного перевороту в пошуках альтернативної форми влади звернулися до досвіду української козацької держави XVII ст., сподіваючись у такий спосіб зіпертися на національну традицію та вивести з неї відновлення Української Держави. Певної легітимності та наступності цій конструкції мав надавати гетьманський родовід П. Скоропадського.

Безперечно, державний переворот був далеко не правовим шляхом приходу до влади. Однак обрання П. Скоропадського на Всеукраїнському хліборобському конгресі, шляхетне походження, генеральське звання і, навіть, колишня належність до царської аристократії, робили його постать найбільш прийнятною на чолі нового Гетьманату. До того ж задекларована тимчасовість правління і відмова від наступної династичної спадкоємності дещо пом'якшували фактичне захоплення влади П. Скоропадським. Саме це не дає підстав оцінювати гетьманський режим як монархічний.

Слід відзначити, що упродовж дев'яти десятиліть тривають дискусії щодо моделі державності, будованої П. Скоропадським. Його адепти вважають, що це був закономірний процес відтворення давньоукраїнської державницької традиції. Інші стверджують, що це штучне утворення, маріонетковий режим, держава-сателіт. На наш погляд, хоч залежність від союзників була очевидною, все ж Гетьманат мав формальні ознаки самостійного державного утворення: тимчасову конституцію, главу держави, уряд як виконавчу і законодавчу владу, судову систему, армію, визнання інших країн, дипломатичні відносини, міжнародні угоди тощо.

П. Скоропадський відразу заявив претензії на надзвичайні диктаторські повноваження як неодмінну умову врятування держави від кризового стану та наведення порядку. Однак, не дивлячись на всю

повноту влади в руках гетьмана, це не була класична диктатура з огляду на залежність від окупаційного чинника.

Дослідження форми державної моделі та сутності гетьманського правління, детермінованих умовами іноземної військової окупації, дозволяють стверджувати, що Гетьманат 1918 року – це авторитарно-бюрократичний режим, з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління.

Конституційно-правові підстави Української Держави були задекларовані 29 квітня у двох «інавгураційних» актах, виданих гетьманом, – «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій Української Держави»¹. Перший документ обґрунтовував невідкладну необхідність зміни влади, яка привела Україну до «бешкетів і анархії», «економічної розрухи і безробітці», «поставила перед марою голоду». Саме це змусило П. Скоропадського взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Грамотою він проголосив себе Гетьманом всієї України. Розпускалися Центральна і Мала Рада, земельні комітети, звільнялися з посад міністри УНР. Було також задекларовано намір найближчим часом видати закон про порядок виборів до Українського Союму. Із концептуально важливих засад державного будівництва наголос був зроблений на поверненні права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації та відновлення купівлі – продажу землі.

Другий документ визначав тимчасовий державний устрій і порядок управління. Насамперед ним конституювалася виключність влади гетьмана в межах Української Держави: затвердження законів, вибір голови уряду, призначення та звільнення міністрів, інших урядових осіб. Йому належало право керівництва зовнішніми зносинами, оголошення надзвичайного стану, амністування засуджених тощо. Гетьман був верховним командувачем української армії та флоту.

Правовий статус Ради Міністрів «Законови» характеризували коротко і схематично. Основні її функції полягали в «спрямуванні й об'єднанні праці окремих міністрів по предметах (галузях – Р.П.) як законодавства, так і вищого державного управління». Визначалася відповідальність перед гетьманом усього уряду і кожного міністра. Прем'єр і члени уряду мали нести за свої посадові злочини карну і громадську відповідальність.

Ще більш лаконічними були статті про судову гілку влади, репрезентовану Генеральним судом як «вищим охранителем і

захисником закону». Склад суду призначався гетьманом. Про статус місцевих адміністрацій та самоврядних органів взагалі не йшлося.

Складений швидкоруч, напередодні перевороту, звід законів був запозичений з Основного закону Російської імперії (1906 р.). Протягом усієї доби Гетьманату він залишався нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили, його квазі-конституцією. Відповідно до законів про тимчасовий державний устрій домінуючим був інститут глави держави – гетьмана, який зосереджував у своїх руках всю повноту влади і необмежений вплив на вищі виконавчі та судові інстанції. Відсутність представницького органу у політичній системі держави не створювали для гетьмана будь-яких інструментів стримування та противаг.

Виходячи з виключного права гетьмана на повноту влади, Рада Міністрів конституювалася як виконавчий орган управління державою. Однак в умовах відсутності Українського Союму (парламенту) уряд отримував законодавчі функції. Ухвалені ним законопроекти набували чинності після затвердження їх гетьманом. Міністрам також надавалося право коментувати закони та розробляти механізми їх реалізації. Голову уряду і за його поданням міністрів затверджував гетьман. Йому ж належало право відставки кабінету. Уряд загалом і кожен з міністрів були відповідальні перед гетьманом «за загальний хід державного управління», «за свою діяльність і розпорядження».

При створенні центральних органів виконавчої влади гетьман спирався на засновані ще Українською Центральною Радою міністерства та відомства. Усвідомлюючи, що їх кардинальне реформування, а тим більше ліквідація привели б до повного управлінського колапсу, у своїй грамоті він обмежився лише звільненням міністрів та їх заступників, а решті державних службовців наказав залишитися на посадах і виконувати свої службові обов'язки.

Однак питання про долю міністрів УНР залишалося актуальним в контексті можливої організації опору новій владі. Зовсім не випадково 2 травня на засіданні ще напівсформованого уряду під головуванням П. Скоропадського першим розглядалося питання «Про заарештовання бувших міністрів». Дійшли висновку, що, оскільки, діяльність колишніх міністрів не виходила за межі виявлення їх особистих поглядів, то вони не підлягають арештам. І все ж постанова Ради Міністрів допускала можливість ізоляції колишніх міністрів, якщо вони при розповсюдженні своїх поглядів користуватися б «не належним вже до них авторитетом своєї влади чи посади».

Рада Міністрів Української Держави за своєю структурою залишалася подібною до започаткованої ще в УНР функціональної схеми вищих органів виконавчої влади. Були ліквідовані лише національні

(російське, польське, єврейське) та поштово-телеграфне міністерства, а також засновані нові – здоров'я та культів (віровизнань). Міністерство освіти отримало у червні назву народної освіти та мистецтва. У його складі було утворено Головне управління мистецтв і національної культури. Його керівник отримав ранг заступника міністра, а управління – окреме бюджетне фінансування. У міністерстві юстиції подібний статус мало Головне управління місцями ув'язнення. Міністерство пошт і телеграфів було перетворене в департамент МВС. Далеко за рамки ординарного департаменту Міністерства внутрішніх справ виходили й функції Державної варти, яка стала потужним адміністративним органом підтримання правопорядку та державної безпеки.

Внутрішня структура міністерств також зазнала певних змін у порівнянні з добою Центральної Ради. У них були утворені департаменти, які охоплювали основні функціональні напрямки відомчої діяльності. Наприклад, у міністерстві освіти – департаменти вищої, середньої, початкової та професійної освіти. У міністерстві торгівлі і промисловості – внутрішньої торгівлі, фабрично-заводський, гірничий та інші. Майже в усіх міністерствах були введені департаменти загальних справ.

Надзвичайно оперативно, хоч й не без ускладнень, П. Скоропадський сформував кістяк Ради Міністрів. Її очолив відомий земський діяч, виходець з давнього українського шляхетського роду Ф. Лизогуб. Міністерські посади зайняли досить авторитетні у певних галузях фахівці. Переважна більшість з них мала значний досвід адміністративної роботи. Міністром освіти був призначений відомий учений і громадський діяч Микола Василенко, який у липні став ще й віце-прем'єром. Міністерство шляхів сполучень очолив Борис Бутенко – активний діяч Української Народної Громади, досвідчений інженер-залізничник. Вже 2 травня погодилися взяти портфелі міністрів: праці – Юрій Вагнер, професор Київського політехнічного інституту; судочинства (юстиції) – Михайло Чубинський, професор Харківського університету; здоров'я та опіки – Всеволод Любинський, лікар-фармаколог, активіст Української Народної Громади; фінансів – Антон Ржепецький, фахівець у фінансових справах; продовольства – Юрій Соколовський, учений агроном та земський діяч з Полтавщини; торгівлі і промисловості – Сергій Гутник, голова Одеського біржового комітету. До складу кабінету міністрів входив також державний контролер. На цю посаду гетьман призначив Георгія Афанасьєва – колишнього доцента кафедри всесвітньої історії Одеського університету, а потім директора Державного банку у Києві². Дещо пізніше міністром земельних справ став учений агроном, земський діяч і великий землевласник з Харківщини Василь Колокольцев, військовим міністром – колишній командувач армії, генерал – лейтенант Олександр Рогоза.

Суттєвий спротив при призначенні на посаду міністра закордонних справ зустріла постать відомого українського громадсько-політичного діяча Дмитра Дорошенка, якого німці запідозрили в австрофільських настроях. Тільки після особистих письмових запевнень у лояльності до Німеччини його призначили не міністром, а керуючим МЗС³. В гетьманському уряді першого складу він був єдиним членом Центральної Ради і входив до досить поміркованої Української партії соціалістів-федералістів. Правда, перед вступом до кабінету міністрів Д.Дорошенко вийшов з партії.

Переважна більшість міністрів належала до загальноросійської партії кадетів. Такий склад уряду відповідав уявленням П. Скоропадського про завдання будівництва Української Держави, зокрема проведення ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні засади партії кадетів передбачали наділення землею малоземельних селян, в тому числі й за рахунок відчуження приватновласницьких угідь при умові грошової компенсації їх власникам за справедливою ціною. Це цілком збігалося з намірами гетьмана провести помірковану земельну реформу і створити потужний середній клас власників як соціально-політичну опору нового режиму.

Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи задекларували утвердження в Україні самостійної національної державності, а програмні положення партії базувалися на федералістичних засадах побудови нової Росії. Вихід з цієї колізії був знайдений у визнанні того факту, що кагети увійшли до Ради Міністрів як приватні особи, а не представники партії. Подальші події показали, що переважна більшість міністрів-кадетів залишилася вірною ідеології партії і не мислила Україну поза російським контекстом. Загалом кадетський склад уряду суттєво дисонував з партійно-політичною належністю службовців середньої та низової ланки відомств, які здебільшого входили до українських партій.

Забезпечувати функціонування Ради Міністрів були покликані державний секретар та підпорядкована йому Державна канцелярія. За статутом, затвердженим гетьманом, до її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар на засіданнях уряду мав право дорадчого голосу, а з питань, внесених Державною канцелярією, йому надавалося право вирішального голосу. На юридичну раду, склад якої затверджувався гетьманом, покладалося опрацювання особливо складних законів. З точки зору організації державної служби Державна канцелярія виступала вищим органом виконавчої влади у цій сфері: формування

законодавчої бази, ведення реєстрів органів державної влади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо⁴. Слід зазначити, що перший вибір П. Скоропадським на посаду державного секретаря Михайла Гіжицького виявився невдалим. Зате наступні – Ігор Кістяковський та Сергій Завадський – були не тільки відомими правниками, але й вмілими адміністраторами та управлінцями.

Вже перші засідання уряду виявили непомірну перевантаженість порядку денного, наявність у ньому як питань загальнодержавної ваги, так і доволі дрібних. Тому було вирішено утворити Малу Раду Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня⁵. До її складу кожне міністерство делегувало свого представника у ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту. Порядок денний засідань Малої Ради Міністрів формувався з доручень уряду, а також питань, ініційованих головою Малої Ради чи відповідними заступниками міністрів. На цей урядовий орган покладался попередній розгляд тих законодавчих і адміністративних питань, які за своєю складністю не вимагали взаємної письмової згоди міністерств і відомств. Зокрема, це попереднє обговорення проектів штатів і кошторисів, подань міністерств про надпланові асигнування тощо. При розгляді висновків Малої Ради Міністрів в уряді мав бути присутнім її голова. Очолював Малу Раду Міністрів заступник державного секретаря С. Завадський, а потім заступник міністра продовольчих справ, досвідчений урядовець М. Гаврилов. Діловодне забезпечення було покладено на секретарів уряду В. Дитятіна та О. Татищева.

Структура міністерств і відомств поступово набувала все більш розгалуженого вигляду за рахунок заснування нових функціональних підрозділів. Зокрема, у складі місцевих установ Державного контролю відповідно до закону від 5 серпня був утворений військовий контроль у складі головного контролера, його помічника, старших ревізорів та інших чинів. Прикметно, що ця служба як у ревізійному, так і загальному порядку підлягала виключно відомству Державного контролера⁶.

Майже одночасно з цим постановою Ради Міністрів була створена Головна управа військової повинності. Хоч на цей підрозділ й покладалися військово-мобілізаційні завдання, підпорядковувався він МВС, а не міністерству військових справ⁷.

До числа вищих органів було віднесено інститут Головноуповноваженого по управлінню та ліквідації інституцій і організацій військового часу. Він мав опікуватися майном, яке в час війни утримувалося на кошти Центрального військово-промислового комітету, Земського союзу, Союзу міст, господарських інституцій військового відомства. Головноуповноважений користувався правами заступника міністра, а у профільних справах брав участь у засіданні уряду з правом вирішального

голосу. Він мав двох помічників, з повноваженнями директорів департаментів. Відповідно керівник установи отримав III, а його помічники – IV клас. Головноуповноваженим був затверджений Ю. Кістяковський⁸.

Гетьман характеризував його як «людину видатної волі і енергії»⁹. Згодом його заступив колишній полтавський губернатор Г. Моллов. Ця інституція відіграла важливу роль у передачі до державної власності величезної кількості майна, спорядження, запасів установ військового часу.

Серед державних органів одним з найбільш потужним стала Державна варта – система озброєних підрозділів, які виконували функції дореволюційної поліції і жандармерії. Вже 18 травня уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на державну варту, яка підпорядковувалася МВС¹⁰.

У складі міністерства був утворений департамент Державної варти. Посада директора цього підрозділу прирівнювалася до заступника міністра. Він мав двох віце-директорів. У структурі департаменту функціонувало 5 відділів, два з яких мали «освідомчі» функції. Всього у штаті налічувалося понад 150 осіб¹¹. Директором департаменту Державної варти був призначений колишній товариш прокурора Віленського окружного суду О. Аккерман.

До компетенції департаменту Державної варти було віднесено надзвичайно широкий спектр функцій: охорона громадського порядку і безпеки; організація і контроль за діяльністю місцевих органів; призначення і звільнення службовців варти; прикордонна охорона; контроль за проживанням в Україні іноземців; підготовка процедур набуття та позбавлення українського громадянства; контроль за зберіганням. Перевезенням та використанням вибухових речовин тощо. Однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на передній план діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збір інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та організації.

Вся територія Української Держави була охоплена мережею підрозділів варти: губернських, повітових, волосних. Інспектори Державної варти за посадою були помічниками губернських, повітових старост та міських отаманів. Особовий склад варти обраховувався за формулою: один піший вартовий на 2 тис. населення. У кожного повітового інспектора у підпорядкуванні була кінна сотня.

Наприклад, Державна варта Київського столичного отаманства складалася з трьох відділів, 17 начальників районів, 17 їх старших та молодших помічників, 180 приказних, 17 старших вартових, 360

вартових старшого окладу, 1423 вартових молодшого окладу, 50 стражників, 50 посильних. Кожен начальник району мав канцелярію з п'ятьма службовцями. У розпорядженні міського отамана був резерв з 150 вартових¹². Загалом у діяльності Державної варти поєднувалися територіально-адміністративні принципи (губернські, повітові, міські підрозділи), галузеві – (залізнична варта) і функціональні – (освідомлення та розвідка).

Кадровий склад підрозділів Державної варти формувався за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. При приведенні до присяги службовців Державної варти використовувався текст присяги військових. Повернувшись на службу, вони принесли досвід охоронних структур царських часів, відновили функціонування старої агентури. Прокурорський нагляд за діяльністю чинів Державної варти був формальним.

Утримання багатотисячної армії службовців Державної варти вимагало значних бюджетних видатків. Фінансування велося через профільне міністерство і обраховувалося десятками, а в листопаді–грудні 1918 р. під час антигетьманського повстання – сотнями мільйонів крб. Однак сподівання гетьмана і уряду на боекдатність підрозділів Державної варти не справилися. П. Скоропадський у спогадах негативно відгукнувся про професійні якості керівника департаменту Державної варти П. Аккермана. У спогадах сучасників зустрічаються свідчення про рельєфну антиукраїнську налаштованість генерала¹³.

Органічною складовою державної служби були й дипломатичні представництва України. Законом «Про штати посольств Української держави» від 14 червня 1918 р. вони поділялися на I та II розряди. Штати першого склалися з 12, а другого – 3 осіб. Посольство I розряду очолював посол, посланник або уповноважений міністр, посада якого належала до III класу державних службовців. Інші дипломати відповідно мали: радник – IV, старший секретар – V, секретар – VI, бухгалтер – VII, старший канцелярський урядовець – VIII, молодший канцелярський урядовець – IX клас. Посол за класом прирівнювався до заступника міністра, а за зарплатою (24 тис. крб. на рік) до міністра. Радник посольства відповідно: до директора департаменту міністерства і заступника міністра (18 тис. крб. на рік).

Посольство II розряду мав очолювати міністр-резидент або повірений у справах. Класом він прирівнювався до директора департаменту, а зарплатою (18 тис. крб. на рік) – до заступника міністра. Закон передбачав відповідно до посад асигнування «на роз'їзди, вієкіпірування та найом помешкань».

Слід визначити, що перший розряд отримали тільки посольства Української Держави у країнах Четвертого союзу – Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині. Посольства у Румунії, Швейцарії, Фінляндії та інших державах були віднесені до II розряду.¹⁴

Гетьман і уряд надавали особливого значення добору кандидатур послів, зокрема до держав-союзниць. До Німеччини був направлений барон Федір (Теодор) Штейнгель, до Австро-Угорщини – В'ячеслав Липинський, до Туреччини – Михайло Суковкін, до Болгарії – Олександр Шульгін. Всі вони були відомими громадсько-політичними діячами, хоч суттєво відрізнялися поглядами на будівництво самостійної Української Держави.

Законом від 4 липня 1918 р. було передбачено заснування 30 генеральних консульств і консульських агентств Української Держави в зарубіжних країнах. Генеральні консульства відкрилися у Москві, Петрограді. З консульських агентств до I розряду належали 10, а 20 – до II розряду. Нажаль, не всі вони встигли розгорнути свою діяльність¹⁵. Дипломатичні місії на Дону та Кубані прирівнювалися до посольств.

Статус державних службовців мали й закордонні військово-санітарні комісії, які були направлені до Німеччини та Австро-Угорщини з метою надання допомоги полоненим – українським громадянам у справі повернення їх на батьківщину. Штат комісії нараховував 10 осіб. Очолювати її мав військовий у званні полковника, який отримував V клас. Співробітники комісії – лікарі, фельдшери, перекладачі, діловоди мали від VII до X класу посад. Крім річної платні, передбачалися також видатки на канцелярські, господарські потреби, найом житла тощо.

До категорії державних службовців належали й працівники Державного банку. Відповідно до його статуту, затвердженого 17 серпня, посадове утримання, класи і розряди банківських працівників визначалися окремим розписом. Число службовців по окремих установах банку встановлював міністр фінансів в залежності від розвитку операцій банку.

Призначення і звільнення на керівні посади в банку, його Київській конторі, починаючи з VI класу, здійснював міністр фінансів за поданням директора Державного банку. Решту службовців призначав директор банку. Сам же він затверджувався гетьманом за пропозицією міністра фінансів¹⁶. Виконував обов'язки директора Державного банку В. Ігнатович, призначений на цю посаду ще урядом УНР.

Порівняно з службовцями інших інституцій банківські працівники мали певні преференції. Зокрема, з чистих прибутків банку відчислялися 15–20% для заохочення службовців понад належне їм грошове

утримання. При залишенні праці в банку співробітники одержували матеріальну допомогу¹⁷. Вступаючи на посаду, службовці давали зобов'язання берегти в таємниці все, що стосувалося операцій та рахунків банку. Вони також не мали права користуватися позиками банку на основах власного кредиту.

Державний земельний банк, утворений восени 1918 р. на базі відділів всеукраїнських державних дворянського земельного і селянського поземельного банків, зарахував фахівців цих банків на відповідні посади, залишивши за ними всі набуті попередньою службою права та переваги¹⁸. Керуючим земельним банком був затверджений Р. Будберг.

Отже, використавши відомчо-управлінські структури УНР, поєднавши в уряді законодавчі і виконавчі функції, реформувавши судову та банківську системи, налагодивши дипломатичну службу, реорганізувавши місцеві адміністрації, Українська Держава в основному вибудувала централізовану владну вертикаль. Особливе місце в ній належало інституту гетьмана.

У законах про тимчасовий державний устрій розділ «Про гетьманську владу» визначав лише повноваження глави держави. В ньому зовсім не йшлося про апарат цього владного інституту. Тому гетьманська адміністрація формувалася, виходячи з давньоукраїнської традиції, а також тогочасних потреб виконання управлінських, представницьких та господарських функцій. Вона отримала назву Головна квартира Гетьмана. Фактично це була військова структура, складена з низки функціональних підрозділів. Домінуючу роль у ній відігравав Штаб Гетьмана¹⁹. Його очолив генерал В. Дашкевич-Горбацький, нащадок відомого українського старшинського роду, фактичний військовий керівник державного перевороту. Він вважався командуючим гетьманською Головною квартирою, належав до генеральної старшини, за статусом і платнею прирівнювався до міністра. Підпорядковувався лише гетьманові. Йому ж підлягали всі підрозділи Головної квартири.

Власна канцелярія Гетьмана мала опікуватися листуванням глави держави, прийомом прохань і скарг, задоволення яких було в компетенції гетьмана. Очолював цю структуру генеральний писар – І. Полтавець-Остриця, виходець з давнього козацького роду, фактичний організатор Вільного козацтва. Він став однією з найбільш впливових і наближених до гетьмана осіб. Штат канцелярії був відносно невеликим – близько 15 службовців. Третина з них військові, зокрема, генеральний писар, його помічники, старшини для доручень. Цивільними були завідувач художньою частиною, хронікер, діловод. Іншим традиційним для адміністрації українських гетьманів підрозділом

була похідна канцелярія. Очолював її генеральний значковий. Функціонували відділи зв'язку, постачання, кур'єрський та інші.

Гетьманська комендатура забезпечувала охорону резиденції та заходів за участю глави держави. Керував нею генерал К. Присовський, один з організаторів відсічі більшовицькій експансії у січні 1918 р. У його віданні була особиста охорона гетьмана – 25 вартових, гараж із 25 авто і 5 мотоциклами та 22 водії. Після низки терористичних актів у Києві, надходження інформації про можливі замаху на життя П. Скоропадського у вересні 1918 р. були значно розширені штати особистого конвою гетьмана: старшин – 35, військових урядовців – 42, в т.ч. 10 ординарців, а також зв'язківці, майстри, конюхи і т.д. До складу конвою входили дві кінні і одна кінно-кулеметна сотні²⁰.

Гетьманським господарем (посада на зразок гофмаршала – Р.П.) став М. Ханенко – виходець з українського гетьманського роду, великий землевласник. Ця структура забезпечувала обслуговування гетьмана і його родини, офіційних заходів за участю глави держави. Керівні посади займали військові з правами командирів (від бригади до роти). Більшість складав обслуговуючий персонал – постачальники, кухарі, лакеї та ін. В гетьманській резиденції була церква, священник якої також входив до господарського штату.

У складі штабу гетьмана функціонував Особливий відділ, який мав повноваження розвідки і контррозвідки, дізнання та слідства у справах політичного характеру, здійснював цензуру, а також виконував специфічні завдання гетьмана²¹. Ця структура діяла паралельно з Державною вартою, але її розпорядження були обов'язкові для посадовців варти, митної служби, прикордонної, лісової, залізничної сторожі, що надавало їй статусу провідної в системі спеціальних служб гетьманату. Фактично це був єдиний підрозділ Штабу Гетьмана, який дублював діяльність органів державної влади. Діяльність підрозділів Головної квартири Гетьмана регламентувалася положеннями, які ухвалювала Рада Міністрів. На військових також поширювалися статuti армійської служби.

Судова гілка влади в умовах гетьманату зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши у бік відновлення дореволюційної системи судочинства. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат – найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії – «Учредженням Російського Правительствующего Сената», «Учредженням Судебных Установлений», «Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства». Він складався з трьох генеральних судів – цивільного, карного і адміністративного²².

З утворенням Державного сенату пов'язане й вирішення принципового питання про управління державою у випадку недієздатності або смерті гетьмана. 31 липня був ухвалений тимчасовий закон про Верховне управління державою, за яким у разі важкої хвороби або кончини гетьмана призначається Колегія Верховних правителів держави у складі трьох осіб: одного заздалегідь визначає сам глава держави, одного обирає Рада Міністрів, одного обирає Сенат.

Цей закон був застосований лише один раз на час офіційного візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Тоді Колегію Верховних правителів склали: голова Ради Міністрів, сенатор Ф. Лизогуб (від гетьмана), сенатор Д. Носенко (від Державного сенату), міністр військових справ О. Рогоза (від уряду)²³.

Сенатори призначалися з числа осіб з вищою юридичною освітою. Вони повинні були мати не менше 15-річного стажу праці в судовім відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката, а також особи, що мали учені звання магістра або доктора наук. Єдине виключення склали міністри, які могли бути призначені сенаторами, не маючи юридичної освіти та відповідного стажу роботи²⁴. На урядових осіб Державного сенату був поширений закон від 26 червня 1918 р. про державну службу в цивільних установах.

Сенатори генеральних судів не мали права на суміщення посад, крім лекторської роботи у вищій школі. Сенатори Загального зібрання могли бути призначені на посади міністра, державного секретаря та їх заступників. При цьому платня по Сенату їм припинялася. Це виключення із закону було досить активно використано вищими державними посадовцями. Сенаторами стали прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, віце-прем'єр М. Василенко, міністри І. Кістяковський та М. Чубинський, державний секретар С. Завадський та інші.

Президент Державного сенату і сенатори Загального зібрання призначалися наказами гетьмана, після попереднього схвалення кандидата Радою Міністрів.

П. Скоропадський деякий час вагався у виборі голови сенату між міністром юстиції М. Чубинським і міністром освіти М. Василенком. У зв'язку з цим він писав у спогадах: «Сенат в моїх очах був вищою державною установою, яка в критичний момент життя держави могла, якщо б вона була на висоті, відіграти велику роль. Я шукав у головуючі людину, яка ні при яких умовах не втратить цю висоту, хоча б прийшлося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив Василенка»²⁵. На утримання Державного сенату і сенатського архіву з Державної скарбниці мали щорічно відпускатися

понад 2 млн.крб.²⁶. Про стан діловодства і документної архівації свідчить той факт, що фонд Державного сенату в ЦДАВО України є одним з найбільших і налічує 8 тис. справ.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо діставши схвалення уряду.

Були утворені три судові палати – Київська, Харківська та Одеська з штатом урядовців кожна: I розряду – 50; II розряду – 65 і III розряду – 75²⁷. Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.

Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ. Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах «нормальної» і «виняткової» підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Прикметно, що участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього Закону мали керуватися й колишнім російським законодавством²⁸.

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Дана обставина стала нездоланим бар'єром у запровадженні української мови в судах. Це були вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських військово-польових судів, об'єктивно підривали засади формування гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

Такий важливий інститут політичної системи, як місцеве самоврядування, був підданий з боку нової влади цілеспрямованим чисткам. Ці кроки мали на меті досить прагматичну ціль – ліквідувати національно-демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, а відтак і позбавити її можливої політичної підтримки. Для гетьмана, який планував ліберальну земельну та інші реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів. 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів вводилися посади старост, а наказом МВС повітові комісари були увільнені, а на їх місце призначалися повітові старости. Для потреб нової адміністрації уряд відразу асигнував 10 млн. крб.²⁹.

На посади губернських і повітових старост відбиралися, як правило, поміщики, військові, царські чиновники, колишні земські діячі. Заступник державного секретаря М. Могилянський визнавав: «Особливо важко було налагодити апарат місцевої влади, з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були до того ж дуже озлоблені усіма попередніми діями». Київським губернським старостою був призначений колишній царський губернатор І. Чарторижський, волинським – поміщик Д. Андро, катеринославським – генерал С. Черніков, чернігівським – поміщик М. Савицький, харківським – генерал П. Залеський. За повнотою владних повноважень старости наближалися до колишніх царських губернаторів.

МВС намагалося під наступ на органи місцевого самоврядування підвести певну нормативну базу. Розроблений ним статут тимчасових комісій по перевірці земств і міських дум схвалила Рада Міністрів. 29 червня уряд спеціальним законом дозволив губернським старостам розпускати земські зібрання та управи³⁰. Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів. До офіційного діловодства поверталася російська мова.

Гоніння органів місцевого самоврядування набули таких масштабів, що примусили голову уряду і водночас міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба терміново направити 7 червня губернським старостам телеграму, в якій висловлювалася турбота з приводу надзвичайних заходів відносно «розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх». У телеграмі наголошувалося, що самоврядування виконують серйозні державні завдання, а тому треба до них ставитися «по змозі обережно». Такі заходи, як розпуск земських та міських дум мали застосовуватися у виключних випадках, сповіщаючи МВС про підстави цих дій. Уряд не хотів надавати цій справі публічного розголосу, тому телеграма була опублікована лише 29 липня³¹. 16 червня представницька делегація Всеукраїнського земського союзу, очолювана С. Петлюрою, досить різко ставила ці питання на прийомі у гетьмана П. Скоропадського³².

Уряд врешті був змушений рахуватися з негативною реакцією громадськості на свавілля місцевих адміністрацій. 25 червня своїм обіжником Ф. Лизогуб заборонив розгін земських та міських самоврядувань, дозволивши губернським старостам призупинити їх «лише у випадках явно революційної діяльності і видимої агітації проти існуючого ладу»³³.

У травні була створена комісія з перегляду закону про організацію земського самоврядування на чолі з князем О. Голіциним – великим

землевласником, головою Протофісу. Підготовлений нею закон про земські вибори містив суттєві цензові обмеження: вікові – 25 р., осілості – 1 р.; соціально-фахові – не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, працівники суду, прокуратури, студенти, ченці та ін. Державні службовці цивільних установ навпаки мали певні преференції. Для них був не обов'язковим ценз осілості та сплата податків до міської казни. Достатньо було перебування на державній службі та отримання річної платні у 1 тис. крб. Тобто всі вони вносилися до виборчих списків.

Одночасно працювала й комісія з розробки закону про вибори міських дум на чолі з колишнім київським головою І. Дьяковим. Обидва закони у вересні були затверджені гетьманом. Рада Міністрів затвердила графік виборчої кампанії, за якими вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня. Але внутрішньополітична ситуація не дозволила їх провести³⁴.

Українська держава в основному успадкувала територію УНР. Водночас гетьманський уряд проводив цілеспрямовану соборницьку політику і досяг суттєвого розширення територіально – адміністративних меж за рахунок приєднання українських етнографічних земель. Вже 25 травня Рада Міністрів видала Закон про тимчасове поширення української державної влади. У ньому, зокрема, вказувалося: «У разі прилучення до Української Держави по стратегічним або іншим причинах нових територій, на них негайно тимчасово розповсюджується чинність української державної влади і всіх законів і постанов її»³⁵.

За умовами Брестського мирного договору (таємні статті) до УНР мали відійти населені українцями Холмщина, Підляшшя та Західна Волинь. Проте реально взяти ці землі під юрисдикцію Української Держави не вдалося. Підтримана австро-угорським урядом польська адміністрація вчинила цим спробам впертий опір. Призначеного ще УНР губернського комісара, а за гетьманату губернського старосту О. Скоропис-Йолтуховського не допустили до виконання службових обов'язків. Він був змушений опікуватися лише окупованими німцями північними повітами Холмщини з адміністративним центром у Брест-Литовському. Австро-Угорщина домоглася знищення документів – додатків до Брестського договору щодо належності західноукраїнських земель. Оскільки це було здійснено в МЗС Німеччини, то реакція української сторони була запізнілою і пасивною.

Хоч інші прерогативи, відкриті брестськими домовленостями, Гетьманат намагався використати сповна. Постановою Ради Міністрів від 14 серпня до Чернігівської губернії були приєднані Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії. Ще низка повітів Курщини – Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, а також Валуйський

повіт Воронезької губернії відійшли до Харківщини. Повіти Річицький, Пінський і Мозирський Мінської губернії об'єднувалися в Поліський округ з центром у Мозирі. Був також утворений Таврійський округ у складі Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського повітів³⁶.

Місто Київ – столиця держави, Одеса і Миколаїв – великі портові центри були виокремлені з губернського підпорядкування. 1 серпня уряд ухвалив постанову про утворення управління Київського міського отамана. Воно виводилося із складу Київської губернії. До столичного отаманства відходили передмістя – Пуща Водиця, Верхня і Нижня Солом'янка, Батієва Гора, Протасів Яр, Караваєві Дачі, а також ряд виселків Київського повіту. Визначені були штати управління. Оклад отамана при IV посадовому класі складав 12 тис. крб., а його помічників, інспектора державної варті, санітарного інспектора – 10800 крб. У штаті столичного отамана було старших діловодів – 3, діловодів – 3, помічників діловодів – 6. Інженер, архітектор та електротехнік запрошувалися по вільному найму, але мали порівняно високі оклади³⁷. Піврічні видатки на їх утримання склали понад 203 тис. крб. Київським столичним отаманом став генерал О. Хануков³⁸.

Цього ж дня іншою постановою Рада Міністрів перетворила управління Одеського градоначальника на управління міського отамана. Акт вважався чинним з 1 липня. Витрати на піврічне утримання управління визначили в 180 тис. крб. Одеським міським отаманом призначили генерала В. Мустафіна. З Херсонської губернії виділили Миколаївське міське отаманство, яке очолив генерал Е. де Бонді³⁹.

Проблема розмежування кордонів стала однією з провідних тем українсько-російських переговорів, які з травня по жовтень велися у Києві. В результаті тривалих і гострих дискусій обидві сторони погодилися при визначенні кордонів керуватися етнографічним принципом, враховуючи весь комплекс політичних, економічних і регіональних інтересів населення⁴⁰. Однак до практичного втілення цих положень справа не дійшла. На північних кордонах Української Держави з РСФРР була встановлена своєрідна роздільна смуга, так звана «нейтральна зона» шириною 15–40 кілометрів, первісним призначенням якої було розведення сторін протиборства.

Кордон між Україною і Всевеликим військом Донським за договором від 8 серпня встановлювався по довоєнній адміністративній межі між Областю війська Донського та Воронізькою, Харківською і Катеринославською губерніями. При цьому обидві сторони відмовилися від взаємних територіальних претензій⁴¹.

Гетьманський уряд здійснював послідовну політику щодо приєднання Криму до Української Держави на правах автономії. Проте

ці зусилля блокувалися німецькою стороною, а також протидією антиукраїнськи налаштованої адміністрації півострова. Тільки в умовах очевидної поразки Четвертого союзу у Світовій війні Німеччина погодилася на входження Криму до гетьманату і навіть вчинила певний тиск на крайовий уряд. Українсько-кримські переговори у вересні–жовтні були близькі до вирішення питання про входження Криму на правах автономії до Української Держави⁴². Однак в умовах ускладнення загальної військово-політичної ситуації реалізувати домовленості не вдалося. До півострова були введені підрозділи Добровольчої армії, а в портах з'явилися військові кораблі Антанти.

Не увінчалися успіхом й спроби України повернути, анексовані Румунією у січні 1918 р. українські землі – Акерманщину, Ізмаїльщину та Хотинщину. Дипломатичні та економічні заходи не дали бажаних результатів, оскільки Румунія дістала підтримку від держав Антанти.

Формування території тривало протягом усього періоду функціонування Української Держави. При цьому вдосконалювався її адміністративно-територіальний устрій як важливий елемент державного управління. Гетьманат поділявся на 8 губерній, 2 округи, 3 міські отаманства, 105 повітів, 1813 волостей⁴³. Певною новацією став поділ адміністративних одиниць на розряди, в основу якого були покладені показники чисельності жителів. Так, Київ відносився до першої категорії, Катеринослав, Одеса і Харків – другої, інші губернські центри – третьої, решта міст – четвертої. Повіти також ділилися на два розряди: 30 – першого і 75 – другого. Ця градація враховувалася насамперед при визначенні штатів управлінського апарату, посадових окладів, видатків на утримання.

10 серпня гетьман затвердив закон про штати і склад управлінь губернських і повітових старост, а також асигнування коштів для їх діяльності. В розпорядження МВС виділялося майже 5 млн. крб. З них на утримання 8 губернських управлінь – 1 млн. 88 тис. крб. На потреби 30 повітових управлінь першого розряду – 1 млн. 270 тис. крб., а 75 повітових управлінь II розряду – 2 млн. 610 тис. крб. Фінансування було розраховане до 1 серпня 1919 року⁴⁴.

Отже, прийняття зводу законів про державний устрій, сформування уряду, визначення функцій гетьманської адміністрації, організація Державної канцелярії, призначення Державного сенату, створення мережі губернських і повітових староств нагально вимагало налагодження роботи їхнього апарату. Саме таким інструментом і мав виступати інститут державної служби.

2. Державна служба: законодавче забезпечення

Усвідомлюючи доцільність впровадження державної служби, Рада Міністрів визнала за необхідне створення насамперед відповідної законодавчої бази. Суттєвих напрацювань у цій сфері уряд УНР зробити не встиг, тому при підготовці нових нормативних документів правники Державної канцелярії та міністерства судочинства змушені були звертатися до Статуту цивільної служби царських часів та профільних актів Тимчасового уряду. Вже 30 травня міністр юстиції М. Чубинський вніс на розгляд кабінету міністрів проекти текстів урочистої обітниці службовців цивільного відомства, суддів та присяги військових. Схваливши їх, уряд постановив, «щоб урочиста обіцянка бралася від усіх осіб, які знаходяться у відомстві»⁴⁵.

Та обставина, що закон про обіцянку державних службовців був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політичну аргументацію. Апарат колишніх міністерств УНР був насичений представниками донедавна урядових соціалістичних партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої обітниці було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати звільнялися, або ж не зараховувалися на службу.

Текст урочистої обітниці цивільних державних службовців був досить лаконічним: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут»⁴⁶. Як бачимо, наголос зроблено на вірності державі. Однак це фундаментальне положення поглиблене наступною вимогою визнання державної влади. Тобто, йшлося про визнання нового державного ладу, який своїми консервативно-ліберальними цінностями суттєво відрізнявся від демократично-соціалістичних постулатів УЦР.

Не дивлячись на виключність влади гетьмана в межах усієї України, держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме Українській Державі присягалися цивільні службовці та суддівський корпус. Прикметно, що й присяга військових мала відповідну ієрархію пріоритетів – щиро служити Українській Державі і Ясновельможному панові Гетьманові, безумовно слухатися військових начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю. Православні військовики завершували присягу словами: «В цих справах най допоможе мені Господь Бог Всесильний». У тексті присяги, яку складали воїни іншої віри чи язичники, звертання до бога не наводилося⁴⁷.

Слід відзначити, що урочисті обітницькі державних службовців цілком корелювалися з заприсяжним обіцянням (присягою) громадян Української Держави: «Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняти інтереси держави і всіма силами допомагати її славі та розцвіту, не жалкуючи навіть і життя свого». Громадяни Української Держави присягалися виконувати всі визначені законом обов'язки, коритися уряду і поставленим від нього властям, ставити добро Батьківщини вище своїх особистих інтересів. Як бачимо, у присязі громадянина більш рельєфно виписані положення про жертвовність та примат державних інтересів над власними⁴⁸.

Протягом червня урочисту обітницю в основному склали службовці органів державної влади, працівники судових установ, військові. Найсуттєвіший спротив учинили працівники апарату міністерства земельних справ, де був досить високий відсоток українських есерів. Вони звинуватили міністра В. Колокольцева в русифікаторській політиці⁴⁹. Ситуація в мінземсправ розглядалася на засіданнях уряду, який підтримав рішучі дії міністра. Значна частина працівників була звільнена з роботи і лише згодом повернулася з дозволу міністра. Цей страйк не знайшов широкої підтримки в інших відомствах, за винятком певних проявів у міністерствах освіти та продовольчих справ. Непоодинокими були й випадки відмови від присяги військових, які мотивували це вже складеною раніше присягою цареві чи Тимчасовому урядові.

Для організації ефективної праці апарату відомств важливу роль відігравала законодавчо оформлена посадово-кваліфікаційна ієрархія. Вона забезпечувала правове регулювання відносин держави з працівником, внутрішньовідомчі владні прерогативи і пріоритети, визначала такі соціальні аспекти, як оплата праці, пенсії, пільги тощо. За цих умов виключної ваги набувало законодавство про примірні (типові) штатні розписи міністерств і відомств. Цей складний законопроект з кінця травня й до середини червня опрацьовувала Мала Рада Міністрів. Було кілька спроб провести його через уряд. Нарешті закон «Про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільного відомства» був 26 червня затверджений гетьманом⁵⁰.

В преамбулі закону вказувалося на його правову предтечу – Статут про цивільну службу Російської імперії. Типовий розпис вводився у дію з 1 червня. Відповідні класи посад, кваліфікаційні розряди, а також оклади працюючим службовцям вводилися наказами керівників відомств. Закон чітко визначав структуру, клас посад, оклади в річному вимірі (включаючи й 13-ту зарплату). Цим же актом регулювалися питання про умови відряджень урядових посадовців.

Розглядаючи проблему оплати праці державних службовців, слід наголосити, що перший законодавчий акт з цього питання був ухвалений Радою Міністрів ще 7 травня і стосувався лише вищих посадових осіб держави: гетьмана, прем'єр-міністра, міністрів та їх заступників. Особисте утримання гетьмана визначили у 8 тис. крб. на місяць, а також 10 тис. крб. на представницькі витрати. Таким місячний оклад глави держави залишався аж до початку жовтня, коли Рада Міністрів збільшила цю суму до 23 тис. крб. У травні також одноразово виділили 30 тис. крб. для покриття видатків на початкове облаштування гетьмана. Протягом усього періоду уряд приймав ухвали про виділення коштів на різні потреби гетьманської адміністрації.

Що ж до членів уряду, то відправною точкою визначення розмірів посадових окладів міністрів і їх товаришів (заступників) у червневому законопроекті була обрана найнижча межа річної зарплати міністрів Тимчасового уряду. Таким чином, члени Ради Міністрів Української Держави у травні отримували 18 тис., а заступники – 15 тис. Оклад голови уряду визначили у 24 тис. крб.⁵¹

За законом від 26 червня річні посадові оклади були переглянуті у бік збільшення: прем'єр – 30 тис., міністр – 24 тис., заступник – 18 тис., директор департаменту – 15 тис., віце-директор і радник міністра – 12 тис., начальник відділу – 10 тис. крб. Далі йшли урядовці різних розрядів з діапазоном окладів від 9 до 3 тис. крб. Найнижчий щабель міністерської ієрархічної драбини займала посада практиканта з окладом у 1800 крб.⁵² Слід відзначити, що упродовж майже всього функціонування Гетьманату посадові оклади службовців урядових установ не підвищувалися. Лише в умовах антигетьманського повстання 25 листопада Рада Міністрів встановила процентні надбавки до їх посадових окладів та одноразову допомогу з огляду на дорожнечу.

Поряд з законопроектом Державної канцелярії розглядався й інший, внесений МВС. Саме він передбачав збільшення посадових окладів. На засіданні Малої Ради Міністрів 10 червня проти цієї пропозиції виступили представники міністерства фінансів, державного контролю і заступник державного секретаря В. Романов. Останній з цього приводу подав спеціальну записку. Його аргументація базувалася на патріотично-альтруїстських мотивах. Він вважав, що «на Україні, при бідності її бюджету і відсутності великодержавного становища, особисте життя чиновництва повинно бути як можливо більш скромним і простим»⁵³. Ні Мала, ні Велика ради міністрів не підтримали цю позицію.

Усі службовці міністерств ділилися на 10 посадових класів. Перший – мав лише голова уряду, II – міністри, III – їх заступники, IV – директори департаментів. I так аж до X, який присвоювався тому ж таки

практикантові. Цим законом встановлювалося й пенсійне забезпечення державних службовців. Пенсію першого рангу могли отримати прем'єр, міністри, їх заступники. Загалом ранг пенсії відставав від посадового класу на 2–3 позиції. Найнижчим у міністерстві був сьомий пенсійний ранг⁵⁴.

Однак питання про пенсійне забезпечення державних службовців на законодавчому рівні не було розв'язане, оскільки відрахування у «пенсійний та інвалідний капітали (фонди – Р.П.)» не велося. З огляду на складність проблеми вирішили застосувати колишнє російське законодавство, зокрема, Пенсійний статут. Через таку невизначеність Рада Міністрів була змушена періодично розглядати призначення пенсій окремим службовцям. Найбільше таких подань вносилося міністром фінансів А. Ржепецьким (щодо колишніх керуючого Чернігівським відділенням Дворянського банку, Лубенського скарбника, директора канцелярії міністерства та інших)⁵⁵.

Закон від 26 червня також прописував умови матеріально-побутового забезпечення вищих урядовців. Голова Ради Міністрів мав право на казенне помешкання, його опалення, освітлення, а також щорічно 24 тис. крб. представницьких. Міністрам та їх заступникам надавалися квартири або грошова компенсація у розмірі чверті посадового окладу. Передбачалися також підйомні у разі переїзду до місця служби і вагони для майна⁵⁶.

Досить складним та диференційованим був і механізм визначення оплати проїзду та добових під час відряджень. Насамперед вона залежала від класу посади. Міністри та їх заступники користувалися безплатним проїздом. Керівникам відомств, крім того, надавався окремий вагон. Розміри добових залежали від посади, відстані, міст перебування та їх розряду. Київ, Харків, Одеса були визначені як найдорожчі для проживання і для них встановлювалися окремі добові – від 50 до 10 крб.⁵⁷

Процес затвердження штатних розписів міністерств і відомств розтягнувся аж до кінця осені 1918 р. і не був затвердженим. На розгляд Малої Ради Міністрів подавалися розписи окремих департаментів і міністерств в цілому. Намагання уряду добитися в цій справі уніфікації не давали бажаних наслідків, оскільки вони розглядалися як тимчасові. Так у штатах МВС передбачалося 50 урядовців для особливих доручень (I і II розрядів – по 20, III розряду – 10). В ухвалі з цього питання зазначалося, що така кількість встановлена «для найближчого часу, коли загальне становище на Україні ще не дійшло нормальних умов»⁵⁸.

В той же час створення архіву в МВС було відхилене з досить примітивною аргументацією: «позаяк в міністерстві ще немає архіву та навряд чи швидко буде». І це при багатофункціональності відомства з його мережею місцевих адміністрацій, органів земського і міського самоврядування. У складі апарату Державної скарбниці така служба

була затверджена з огляду на те, що до неї «надсилаються документи всіх польових скарбниць»⁵⁹.

Процес затвердження штатних розписів міністерств і відомств так й не був завершений. Наприклад, штати і статут одного з найчисельніших і структурно найбільш розгалужених міністерств – земельних справ ще й у листопаді обговорювалися Малою Радою Міністрів і були відправлені на доопрацювання.

Наступним документом, розробленим фахівцями Державної канцелярії, став надзвичайно важливий закон про порядок призначення осіб на державну службу. 24 липня він був затверджений гетьманом⁶⁰. Висхідною позицією цього акту була ст. 3 Законів про тимчасовий державний устрій. Відповідно до неї гетьман призначав і звільняв голову уряду, міністрів, інших вищих посадовців. Цим законом передбачалося, що урядовці III класу призначаються за підписами гетьмана, відповідного міністра і скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу – за підписом гетьмана і скріпленням міністром. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення кандидатур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерства приймалися на роботу в порядку, затвердженому міністром.

Закон передбачав і процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I–IV класів через Державну канцелярію публікувалися у «Державному віснику». Тут же вміщувалися й накази про призначення службовців VII і нижчих класів. На посадовців I–II класу відповідний департамент Державної канцелярії вів службові списки (формуляри). Відомості про призначення працівників губернської та повітової номенклатури оголошувалися в місцевій пресі⁶¹.

Закон про громадянство Української Держави містив статтю, яка надавала право на державну службу лише українським громадянам, вказуючи й на обов'язок «дбати усіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя». Водночас ця стаття мала примітку щодо перебування на державних посадах чужоземців. Вони могли служити у тих установах, де це допускалося винятковим законом. Інша примітка встановлювала, що «до видання нового закону про державну службу закони Російської держави про цю службу мають чинність і в Українській Державі»⁶². Тобто право на державну службу в Україні мали всі колишні громадяни Російської імперії, незалежно від того чи одержали вони українське громадянство.

Завдяки активній законотворчій праці співробітників Державної канцелярії та міністерства юстиції упродовж двох місяців була підготовлена, пройшла юридичну експертизу, обговорення в уряді та

затвердження гетьманом низка законів, які створили міцне правове підґрунтя для оформлення інституту державної служби на нових порівняно з добою УНР ідейно-організаційних засадах та забезпечення його інтеграції в процес будівництва Української Держави.

Крім названих фундаментальних профільних законів у царині державної служби, Рада Міністрів періодично ухвалювала акти, спрямовані на вдосконалення цього управлінського інституту. Окремі з них були інспіровані подіями внутрішнього життя міністерств, негативним сприйняттям частиною працівників апарату нової влади. У відповідь на страйк службовців окремих міністерств, 30 травня з ініціативи прем'єр-міністра Ф. Лизогуба уряд ухвалив рішення, яке досить жорстко регулювало питання участі державних службовців у страйках. Такі акції протесту визнавалися неприпустимими, а страйкарі мали бути «усунені з посад». Повернення на роботу допускалося лише з дозволу керівника відомства⁶³.

Актуальною залишалася й проблема суміщення посад державними службовцями. 6 вересня державний секретар С.Завадський поставив на розгляд уряду це питання. Державній канцелярії було доручено підготувати довідку про фактичний стан сумісництва та узгодженість цієї практики з чинним законодавством. Як свідчать журнали засідань уряду, до цієї проблеми повернулися лише 20 листопада. Ухвалили при Державній канцелярії створити спеціальну комісію для розробки проекту положення про сумісництво державних службовців. Очевидно, цей документ так і не був підготовлений⁶⁴.

Щодо сумісництва вищих урядових осіб, то Рада Міністрів ухвалювала певні постанови дозвільного характеру. Зокрема, М. Василенку, призначеному гетьманом головою Державного сенату, уряд дозволив одночасно займати ці посади упродовж півтора місяця. При цьому він залишався ще й офіційним заступником голови Ради Міністрів. Склалося так, що голова уряду Ф. Лизогуб упродовж майже трьох місяців обіймав і посаду міністра внутрішніх справ. Очевидно, бажання очолювати МВС було обумовлене намаганням мати безпосередній вплив на кадри місцевої адміністрації, а також контролювати роботу головного силового відомства – Державної варти. Тільки у кінці липня під тиском гетьмана Ф. Лизогуб відмовився від посади міністра внутрішніх справ. У офіційному листі до прем'єра П. Скоропадський високо оцінив його зусилля по розбудові складного апарату МВС. Проте пізніше у спогадах констатував, що як міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб «був не на місці»⁶⁵.

Урядовцям-професорам надавалася можливість вести викладацьку роботу у ВНЗ. 1 листопада було врегульоване питання переходу

державних службовців з одного відомства в інше. Спираючись на відповідну статтю Зводу законів Російської імперії, уряд дозволив такі переміщення за взаємною згодою відомств. На такій же підставі в стаж державної служби зараховувалася праця в урядових установах Російської імперії, а також українських – часів УНР.

Цікавим і малодослідженим залишається питання про пільги та преференції державних службовців. Щодо найвищих урядовців, то вони були досить чітко виписані у відповідних законах. А от стосовно основної маси пересічних службовців такої нормативної бази не існувало. Мала Рада Міністрів, виходячи з традиції царських часів, прийняла ухвалу про пасхальні премії. Уряд відхилив це рішення, передавши його на розгляд Фінансової ради. Лише у липні знайшли часткове розв'язання цієї проблеми. Преміювати всіх державних службовців не було фінансовою можливістю, тому визнали за необхідне надати, так би мовити, «адресну допомогу» найбільш малозабезпеченим категоріям. До таких віднесли тих посадовців, чий річний дохід не перевищував 5400 крб., тобто йшлося про державних службовців VIII – XII класів. Механізм видачі цієї допомоги мала виробити спеціальна комісія при Міністерстві фінансів⁶⁶.

Цей законопроект циркулював все літо і осінь 1918 р. між міністерством фінансів і Малою Радою Міністрів. Врешті, Мінфіну було доручено скласти новий розподіл кредиту у 6 млн. крб. між окремими міністерствами і подати урядові до 1 грудня.⁶⁷ Отже, намір Ради Міністрів виділити матеріальну допомогу найменш забезпеченим категоріям державних службовців так й не був реалізований. Хоч самому міністерству вдалося періодично проводити урядові постанови про грошову допомогу «у виключних випадках» своїм працівникам.

Чимало працівників ставили питання про суттєву зношеність їхнього гардеробу, неможливість його оновлення через дорожнечу. Уряд спробував вирішити цю проблему, асигнувавши 2 млн. крб. на видачу авансів чиновникам центральних установ для купівлі сукна. Відповідні ліміти цього матеріалу мало забезпечити Міністерство продовольства.

Були спроби створити відомчі кооперативні товариства. Першою домоглася асигнування об'єднанню своїх співробітників безвідсоткової позики у 400 тис. крб. Державна канцелярія. Після поширення цього руху в інших відомствах була створена спеціальна комісія на чолі з заступником міністра земельних справ В. Брунстом. Були вироблені умови, за яких кооперативи могли отримувати позичку до 1 млн. крб. при 4-х відсотках річних. Однак і ці заходи не були втілені у життя⁶⁸.

Задекларована тимчасовість гетьманського правління, умови фактичної іноземної окупації, складність внутрішньополітичної ситуації накладали відбиток надзвичайності на роботу державних органів – від

уряду до повітових адміністрацій. У зв'язку з необхідністю присутності міністрів на місцях протягом робочого дня, було ухвалено регламент, за яким з 5 червня засідання Ради Міністрів мали проводитися щодня, крім неділі, з 21 години до першої ночі. Але нерідко дебати затягувалися аж до ранку. Згодом виступи міністрів при обговоренні були обмежені 10 хвилинами. У такому напруженому і виснажливому режимі уряд працював усе літо. Лише у кінці вересня частотність засідань скоротили до чотирьох на тиждень, а з 11 жовтня їх відкриття перенесли на 9 годину ранку⁶⁹.

На початку літа постало питання про відпустки працівників міністерств та відомств, управлінь місцевої адміністрації. Міністерство праці видало інструктивні матеріали з цього питання. Однак 22 липня Мала Рада Міністрів ухвалила постанову щодо літніх відпусток службовців центральних установ. У ній, зокрема, зазначалося: «Визнати, що при множенні роботи у центральних установах, які ведуть в сучасний мент відповідальну і натужну роботу по устрою Української держави, ніякі відпустки, як загальне правило, не можуть бути допущені»⁷⁰. До виключень були віднесені хвороба, смерть близьких та інші поважні випадки. Виданий раніше циркуляр Мінпраці розходився з позицією уряду і мав бути відмінений. У міністерствах існувала традиція компенсувати працівникам надурочно відпрацьований час. 1 серпня Мала Рада Міністрів скасувала цю практику надання «пільгових днів».

Державні службовці, на відміну від діючих суддів, прокурорських та слідчих працівників, не користувалися імунітетом недоторканності. Постанова Ради Міністрів від 24 вересня «Про заходи проти осіб, які загрожують правопорядку та державній безпеці Української Держави» дозволяла арешти державних службовців, але при цьому передбачалося, що протягом трьох днів буде проінформоване їхнє начальство⁷¹. Справи про напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні ними або з приводу виконання ними службових обов'язків передавалися до компетенції військового судочинства. Вони прирівнювалися до справ, які складали «дійсну небезпеку для державного порядку і громадського спокою»⁷².

Проблема використання української мови як державної залишилася актуальною упродовж усього функціонування гетьманату. Її статус не був офіційно зафіксований у Законах про тимчасовий державний устрій України. Кадровий склад уряду, в якому лише чотири міністри (М. Василенко, Д. Дорошенко, Б. Бутенко, М. Чубинський) вільно володіли українською мовою, створював певні труднощі у її впровадженні в діяльності міністерств і відомств. До того ж у травні 1918 р. з'їзд кадетських організацій визнав за можливе функціонування в Українській Державі української і російської мов.

Деукраїнізація державного апарату стала одним з основних звинувачень на адресу гетьманської влади з боку українських соціалістичних партій. Вже 21 травня у їх меморандумі, направленому гетьманові, німецькому командуванню та депутатам рейхстагу, наголошувалося: «Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським, головним чином великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах – довір'я новому уряду не утворять»⁷³.

Безперечно, вимоги жорсткої і негайної українізації державного апарату не відповідали поглядам ні самого гетьмана, ні більшості міністрів, які були людьми роздвоєної українсько-російської ментальності, і виступали за поступове і помірковане впровадження української мови. Зокрема, П. Скоропадський з цього приводу зазначив: «Я особисто вважав, що державною мовою на Україні повинна бути українська, але нічого не мав проти того, щоб з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправні»⁷⁴.

На державному рівні вживалися серйозні заходи з впровадження української мови. Офіційні документи публікувалися у «Державному віснику» українською мовою. Не дивлячись на переважання на зібраннях уряду російської мови, журнали засідань Ради Міністрів і Малої Ради Міністрів, як правило, перекладалися українською. Великого значення надавалося українській науковій термінології. Зокрема, в Державній канцелярії при департаменті законодавчих справ була утворена термінологічна комісія із знавців української мови. На неї «покладалося розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з боку правильності державної мови різних законопроектів і других актів»⁷⁵. Голова комісії користувався правами начальника відділу департаменту міністерства. Прикметно, що до роботи комісії залучалися фахівці на тимчасовій основі, отримуючи за кожне засідання 25 крб., утворювалися й галузеві термінологічні комісії. Зокрема, при міністерстві шляхів сполучень⁷⁶.

Слід відзначити, що Б. Бутенко належав до тих небагатьох міністрів, які приділяли значну увагу впровадженню в апараті та службах МШС української мови. Вже 17 травня він видав наказ про українізацію міністерства. Зокрема, у ньому наголошувалося «Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державна мова є українська». Визначався цілий комплекс заходів щодо впровадження державної мови в офіційне діловодство. Особлива увага приділялася телеграфу, де вводилися посади коректорів, які мали «виправляти телеграми більш важливого змісту». Керівники залізниць насамперед мали подбати про заміну офіційних реквізитів – печаток, штемпелів, бланків, а також придбати для друкарень українські шрифти. Б. Бутенко також видав

інструкцію керуючим залізницями організувати курси української мови. У штаті міністерства була введена посада інспектора цих курсів⁷⁷.

Пристаючи до виконання обов'язків військового міністра генерал О. Лігнау у наказі від 15 травня серед інших завдань розбудови збройних сил вимагав: «Все діловодство, всі офіційні відношення неухильно вести на державній мові. У всіх установах і частинах організувати невідкладно курси українознавства, маючи на меті доведення у найближчий час знання державної мови до належної високості»⁷⁸.

МВС у кінці липня видав наказ про вживання української мови у поштово-телеграфному відомстві. В документі констатовалося, що українська мова є державною. Начальникам округ наказувалося домагатися того, щоб співробітники пошти, телеграфу і телефону при виконанні службових обов'язків вживали лише українську мову, включаючи й листування. Нові працівники мали «володіти як в слові, так і письмі українською мовою»⁷⁹.

Особливої гостроти набуло впровадження української мови в судочинстві. На думку П. Скоропадського, міністр М. Чубинський прекрасно розмовляв українською, знав українську літературу, задовго до революції писав статті українською мовою. Але, будучи неупередженим у питанні національному, він намагався підібрати собі високий за своїми знаннями і моральними принципами персонал. І тому доводилося йти проти українських діячів, «які хотіли якоїсь ...українізації на шкоду справі правосуддя»⁸⁰. Ці слова на захист міністра юстиції писалися гетьманом у 1919 р. трохи раніше, ніж Чубинський став денікінським обер-прокурором, виявивши всю міру «українського патріотизму». На службу урядові Півдня Росії пішли колишні міністри В. Колокольцев, Б. Шуцкой та інші.

В умовах ослаблення гетьманського режиму питання вірності державних службовців урочистій обітниці стало неактуальним. Порушення зобов'язань перед Українською Державою і Ясновельможним паном Гетьманом було досить поширеним серед цивільних урядовців і масовим – у військових. Причин такого явища кілька. По-перше, переважна більшість службовців присягали новій владі з необхідності забезпечення свого матеріального побуту. По-друге, далеко не всі розділяли концептуальні засади будівництва Української Держави як самостійної, базованої на регенерації права приватної власності, відновлення поліцейських структур тощо. І, нарешті, оголошення гетьманом грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією стало моральним прикладом і водночас індульгенцією на порушення присяги.

Першим груповим відреченням від даної обітниці були дії десяти міністрів – кадетів, які протестуючи проти українізації складу уряду, висловилися «за зміцнення державності на всій протяжності колишньої

Російської імперії»⁸¹. Це призвело до відставки Ради Міністрів. Але через місяць з цих же позицій змушений був виступити й П. Скоропадський, фактично відмовившись від державної самостійності України. З початком антигетьманського повстання командири корпусів, чимало старшин, включаючи й начальника особистої охорони гетьмана перейшли на бік Директорії. Більшість генералів пішли до Добровольчої та інших білих армій. Слід зазначити, що у мемуарах П. Скоропадський гнівно засуджував генералів Грекова, Осецького, Єрошевича та інших за відступ від військової присяги. Водночас осуду на адресу тих, хто став на службу «білій справі» (міністри В. Колокольцев, А. Покровський, Б. Шуцкой та інші) гетьман не висловлював⁸².

Оцінюючи роботу урядового апарату та місцевих адміністрацій, П. Скоропадський писав: «Я далеко не хочу сказати, що центральні управління працювали добре, було чимало людей непідходящих за своїми знаннями і своїми моральними якостями, але для дезинфекції всіх цих установ був потрібен час»⁸³. Дійсно, сім з половиною місяців це надто короткий термін для налагодження продуктивної діяльності в галузі державного управління.

І все ж створення законодавчої бази функціонування державної служби дозволило формалізувати відносини працівників органів виконавчої влади з державою, відсепарувати їх склад, мінімізувати політизацію управлінських кадрів, особливо середньої ланки. Це також дало можливість уніфікувати структуру урядових установ та місцевих адміністрацій, визначити обов'язки і права державних службовців, створити умови для їх кар'єрного росту. Взяті у комплексі заходи правового, організаційного та матеріального характеру сприяли підвищенню ефективності інституту державної служби як важливого владно-управлінського інструменту розбудови Української Держави.

¹ Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

² Там само.

³ Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – С. 121.

⁴ Там само. – 22 червня.

⁵ Там само. – 5 червня; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 14.

⁶ Державний вісник. – 1918. – 10 серпня.

⁷ Там само. – 3 жовтня.

⁸ Там само. – 16 червня.

⁹ Скоропадський П. Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 187.

¹⁰ Державний вісник. – 1918. – 5 червня.

-
- ¹¹ Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997. – С. 126.
- ¹² Там само. – С.127; Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С. 85-90.
- ¹³ Чикаленко Є. Щоденник. – Т. 2 (1918–1919). – К., 2004. – С. 78.
- ¹⁴ Державний вісник. – 1918. – 26 червня.
- ¹⁵ Там само. – 14 липня.
- ¹⁶ Там само. – 26 червня.
- ¹⁷ Там само. – 17 серпня.
- ¹⁸ Там само. – 6 вересня.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 116-117.
- ²⁰ Державний вісник. – 1918. – 22 липня.
- ²¹ Сідак В. Спеціальні служби в період Української революції 1917–1920 рр. – С. 113-114.
- ²² Державний вісник. – 1918. – 22 липня.
- ²³ Там само. – 4 серпня; 6 вересня.
- ²⁴ Там само. – 1918. – 20 липня.
- ²⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 170.
- ²⁶ Державний вісник. – 1918. – 20 липня.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – 5 липня.
- ²⁹ Там само. – 26, 29 травня.
- ³⁰ Там само. – 11 липня.
- ³¹ Там само. – 29 липня.
- ³² Скоропадський П. Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 205.
- ³³ Державний вісник. – 11 липня
- ³⁴ Державний вісник. – 21 вересня, 5 жовтня; ЦДАВО України – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-1 зв.
- ³⁵ Там само. – 31 травня.
- ³⁶ Там само. – 3 вересня.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 80.
- ³⁸ Державний вісник. – 1918. – 8 вересня.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. – Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. – С. 304-305.
- ⁴¹ Бойко О. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.) – К., 2007. – С. 40.
- ⁴² Кратный отчет деятельности делегации крымского правительства в Киеве с 26 сентября по 16 октября 1918 г. // Крымский архив. – 1996. – № 2. – С. 62-74.
- ⁴³ Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – С. 29.
- ⁴⁴ Державний вісник. – 1918. – 17 серпня; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 160.

-
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 92.
- ⁴⁶ Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. Упор. А. Вишневський. – К., 2008. – С. 104.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
- ⁴⁹ Нова рада. – 1918. – 29 травня.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 47-50 зв.; Державний вісник. – 1918. – 5 липня.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5-8.
- ⁵² Державний вісник. – 1918. – 5 липня.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 50-50 зв.
- ⁵⁴ Державний вісник. – 1918. – 5 липня.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 103 зв.
- ⁵⁶ Державний вісник. – 1918. – 5 липня.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 78-78 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 77зв., 101
- ⁶⁰ Державний вісник. – 29 липня; Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. – С. 106.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Державний вісник. – 11 липня.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 93 зв.
- ⁶⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 237.
- ⁶⁵ Скоропадський П. Спогади. – С.164-165.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 108.
- ⁶⁷ Там само. – Спр. 12. – Арк. 99.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 12. – Арк. 51,55 зв.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 37, 263.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 10. – Арк. 119.
- ⁷¹ Державний вісник. – 1918. – 1 жовтня.
- ⁷² Там само. – 1 серпня.
- ⁷³ Дорошенко Д. Історія України. – Т.2. – К., 2002. – С. 73-75.
- ⁷⁴ Скоропадський П. Спогади. – С. 258.
- ⁷⁵ Державний вісник. – 1918. – 22 червня.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56.
- ⁷⁷ Державний вісник. – 1918. – 6 вересня.
- ⁷⁸ Там само. – 22 травня.
- ⁷⁹ Там само. – 14 вересня.
- ⁸⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 258.
- ⁸¹ Голос Києва. – 1918. – 20 октября.
- ⁸² Скоропадський П. Спогади. – С. 178.
- ⁸³ Там само. – С. 159.